

УДК 376-056.36:316.776 (045)

ОЛЕНА ПРОСКУРНЯК

м. Харків

ponolena_2008@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ ДОСВІДУ СПІЛКУВАННЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються особливості процесу спілкування учнів молодшого шкільного віку з порушеннями інтелекту. Порівнюється процес спілкування дітей з нормальним розвитком та розумовим дизонтогенезом. Зазначено, що проблемний аспект визначає особливості саморозвитку учнів, протиріччя, які виникають у різних компонентах діяльності спілкування молодших школярів з порушеннями інтелекту: мотиваційному, когнітивно-змістовому, поведінковому. Розглянуті комунікативні характеристики дітей з порушеннями інтелекту. Виокремлена специфіка спілкування учнів молодшого шкільного віку з порушеннями інтелекту. Перспектива подальшого дослідження вбачається у розробці програми з оптимізації спілкування таких дітей в умовах інклюзивного навчання.

Ключові слова: спілкування, комунікативні характеристики, учні, порушення інтелекту, молодший шкільний вік.

Вивчення особливостей набуття досвіду спілкування в умовах інтелектуального дизонтогенезу передбачає необхідність дослідження та аналізу соціально-комунікативних умов, в яких перебувають такі діти, зокрема учні молодших класів з порушеннями інтелекту. На сьогодні діти з інтелектуальними порушеннями в основному навчаються у спеціальних освітніх закладах, де створені умови для їх навчання, в тому числі спеціальні освітні програми і методи навчання, засоби життєдіяльності. З іншого боку, навчання, виховання і розвиток з дітей з інтелектуальними порушеннями відбувається в школах інтернатного типу, що спричиняє певну ізоляцію від сім'ї, однолітків зі збереженим інтелектом, від соціуму в широкому розумінні цього феномену. В силу зазначеного дитина з порушеннями інтелекту виявляється в замкненому колі собі подібних однолітків, що стримує формування міжособистісних стосунків, соціалізаційних навичок та досвіду взаємостосунків між дітьми, розвиток соціального потенціалу і можливостей кожної особистості (їх здібностей, знань, навичок, потреб, мотивів). Не сформованість в учнів з порушеннями інтелекту емоційної сфери, порушення комунікативної взаємодії у сім'ї, низький статус у взаємодії з однолітками, труднощі в навчальній діяльності – все це

гальмує розвиток їхнього спілкування. Специфічна ситуація соціального розвитку, недорозвиток самоусвідомлення, саморегуляції визначають необхідність їх дослідження як таких, що впливають на розвиток спілкування учнів з порушеннями інтелекту.

Проблемі організації та особливостям спілкування дітей з нормальним розвитком та з особливими освітніми потребами приділяли увагу такі учені як Н. Базима, Л. Божович, В. Бондар, О. Корніяка, І. Мартиненко, О. Проскурняк та ін. Однак, особливості набуття досвіду спілкування дітьми молодшого шкільного віку з порушеннями інтелекту вивчено недостатньо, зокрема в умовах трансформаційних змін системи спеціальної освіти, впровадження інклюзивного навчання.

Метою статті є аналіз особливостей набуття досвіду спілкування учнів молодших класів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Важливим для набуття комунікативного досвіду є різні комунікативні ситуації, через які діти засвоюють комунікативні правила та стратегії комунікативної поведінки. Л. Виготський спостерігав, як під впливом вкрай низьких оцінок дорослими, підлітки з розумовою відсталістю починали усвідомлювати власну малоцінність, що позначалося на їхній комунікативній поведінці, яка супроводжувалася невротичними проявами [1].

Визначення можливостей невілювання факторів, що негативно впливають на спілкування учнів в умовах школи-інтернату забезпечать розвиток соціально-комунікативної активності, динаміку розвитку комунікативності.

У спілкуванні учні з порушеннями інтелекту частіше за однолітків без порушень у розвитку демонструють негативізм, впертість, агресію, що є їх емоційною реакцією на невпевненість у собі. Вони відрізняються підвищеною емоційною лабільністю, їх вікова нестабільність виявляється і у комунікативній взаємодії.

Параметри психічного розвитку учнів з порушеннями інтелектуального розвитку відрізняються від вікових норм інфантилізмом, недостатністю довільної поведінки, зовнішнім локус-контролем, залежністю від думок оточуючих, споживчим ставленням до оточуючих та ін. Головними несприятливими факторами як загального, так і комунікативного розвитку є слабка допитливість та сприйнятливості до нового.

Таким чином, у в умовах розумового дизонтогенезу набуває значення вивчення не тільки негативних психологічних особливостей особистості, а й позитивних, врахування яких забезпечуватиме формування продуктивної комунікативної взаємодії з оточуючими у різних соціальних групах та ситуаціях (такі риси характеру як толерантність, комунікабельність тощо).

Спілкування дітей з порушеннями інтелекту, їх особистісні риси формуються більшості в умовах освітнього закладу. Вважається, що вихідними стосунками, на який ґрунтується освітня діяльність та спілкування є стосунки між учнями та вчителями. Саме через цю взаємодію учні набувають знань з комунікативної культури та через них стають комунікативно компетентними [2].

В контексті завдань розвитку спілкування учнів з розумовим дизонтогенезом важливим є створення освітнього середовища, що забезпечить розвиток провідних компонентів спілкування, важливих психологічних рис, саморегуляції. Це передбачає вивчення індивідуальних рис суб'єктів комунікативного середовища, вивчення особливостей особис-

тості учнів порушеннями інтелекту як визначальних, що зумовлюють комунікативну активність, комунікативну поведінку, адекватність комунікативних реакцій, розробку технологій проведення психолого-педагогічних заходів, спрямованих на розвиток спілкування в умовах освітнього середовища, структурування комунікативного досвіду суб'єктів; створення психолого-педагогічних умов для оптимального розкриття комунікативного потенціалу дітей з порушеннями інтелекту.

Внаслідок того, що психічне недорозвитання пов'язується з порушеннями пізнавальної сфери, корекційна робота в освітніх закладах спрямована на розвиток пізнавальної діяльності. Порушення комунікативного розвитку, комунікативної поведінки молодших школярів пов'язується з низькою здатністю мислення, мовленнєвого опосередкування, що знижують закріплення соціально цінних комунікативно-поведінкових актів.

Визначені недоліки розвитку молодших школярів з легким ступенем розумової відсталості також утруднюють процес формування комунікативної діяльності, комунікативної культури.

Особливо важливою в учнів з порушеннями інтелекту є спілкування. Якщо комунікативний простір, у якому розвивається учень з порушеннями інтелекту, не містить умов для реалізації успішного спілкування, то й в його особистості можуть відбуватися негативні тенденції.

Негативний комунікативний досвід призводить до того, що учні з порушеннями інтелекту рідше, ніж однолітки без порушень у розвитку, вступають у процес спілкування, намагаються уникати включення у різні мовленнєві ситуації, «відмовчуються», у них починає знижуватися самооцінка, посилюється пасивність у самоствердженні в процесі комунікативної діяльності, а побоювання комунікативних контактів призводить до проявів вербальної агресії.

Розгляд особливостей становлення особистості учнів з порушеннями інтелекту дозволяє дійти висновків, що спілкування можливо розглядати як основний фактор їх особистісного розвитку та як фактор їх успішної інтеграції у соціум.

Вважаємо за доцільне розглянути комунікативні характеристики особистості, серед яких як основну визначаємо комунікабельність. Комунікабельність слід розглядати як стійку систему комунікативних характеристик особистості. Психологічну сутність комунікабельності слід розглядати у межах діяльного підходу, що дозволяє стверджувати про діагностичні можливості аналізу комунікативно-мовленнєвої поведінки суб'єкта. Оскільки спілкування є продуктом особистості, через психологічний склад особистості (характер, темперамент, внутрішній світ) діяльність взагалі, а комунікативну – зокрема може розглядатись як детермінант розвитку особистості.

Аналіз теоретичних передумов проблеми дозволяє передбачити можливий взаємозв'язок між темпераментом учнів з порушеннями інтелекту, особливостями спілкування та поведінкою. Інтеграція психологічних знань про учнів з інтелектуальними порушеннями, на наш погляд, дозволить системно діагностувати різні компоненти спілкуванні у певній єдності та залежності від індивідуально-психологічних особливостей, тим самим це зумовить новий підхід у розробці проблеми визначення особливостей комунікативного розвитку цієї категорії учнів.

Чисельні дослідження діяльності спілкування дозволяють зрозуміти проблему організації комунікативної та характерологічної сфер особистості підлітків з розумово відсталістю та дійти висновків, що незважаючи на численні дослідження у галузі психології спілкування, проблема формування комунікативної діяльності у означеній категорії дітей вивчена недостатньо та потребує системного аналізу і вивчення. Молодші школярі з порушеннями інтелекту, як і їх здорові однолітки, у комунікативній поведінці часто бувають нестриманими, образливими, у зв'язку з особливостями розвитку їх пізнавальної сфери у них утрудненні комунікативні контакти. Вони часто відчують потребу у комунікативній взаємодії, але їм складно розпочати комунікативний контакт.

Спілкування учнів з порушеннями інтелекту у багатьох випадках зумовлюється мінливістю їх настрою. За невеликий проміжок

часу в учнів цієї категорії настрої може змінюватися на протилежний, що веде до його неадекватності у комунікативних реакціях.

Нестійкість почуттів, потреб, мотивів, невміння відстоювати власну точку зору часто призводять до дитячих реакцій, уникання складних ситуацій.

Для учнів з порушеннями інтелекту характерною рисою є імітація комунікативної поведінки оточуючих. При цьому увага акцентується на зовнішніх проявах. Іноді такої взірць може негативно впливати розвиток спілкування таких учнів.

Іноді молодші школярі з порушеннями інтелекту у спілкуванні виявляють агресивність та дерзкість, приховуючи тим самим невпевненість або застосовують вербальну агресію у якості доведення особистісної незалежності.

В якості важливої умови формування особистості молодших школярів з порушеннями інтелекту є набуття соціально-комунікативних навичок, насамперед, міжособистісної комунікативної взаємодії у межах спеціально організованого середовища, що сприятиме розширенню сфери їхньої комунікативної діяльності.

Умови освітнього середовища (до якої включають не тільки середовище освітнього закладу, але й сім'ю, найближче соціальне оточення), в якому перебувають розумово відсталі учні, відіграють важливу роль у формуванні якостей їх особистості, зумовлюючи процеси особистісної, середовищної ідентифікації, інтеріоризації особистісних смислів, значимих інших, диференціацію системи цінностей [4]. Саме умови середовища, у яких відбувається процес становлення особистості дитини з порушеннями інтелекту, можуть посилити (або нейтралізувати) проблеми, що пов'язані з дисгармонійним розвитком, низькою емоційністю у стосунках, комунікативною обмеженістю.

Розглядаючи умови освітнього середовища з метою оптимізації процесу спілкування учнів з порушеннями інтелекту, слід розглянути складові, які зумовлюють успішну комунікативну взаємодію суб'єктів, визначають особливості саморозвитку особистості. Серед таких складників вагомими є комунікативні

навички та комунікативна толерантність, а також соціально-комунікативна компетентність.

У розумово відсталих підлітків комунікативні якості розвиваються повільніше ніж у здорових однолітків та у багатьох випадках потребують корекційного впливу. Однією з таких якостей є комунікативна толерантність.

Толерантність як психологічний феномен вивчався у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях (І. Абакумова, А. Асмолов, С. Бондарев, І. Гриншпун, П. Єрмаков, Д. Колесов, С. Клепова та ін.).

Комунікативна толерантність – це характеристика ставлення особистості до людей, що вказує на ступінь перенесення нею неприємних, на її думку, станів, вчинків, дій партнерів по комунікативній взаємодії. У ній віддзеркалюються фактори виховання, досвід комунікативної діяльності та різні її прояви – культура, цінності, настанови, характер, темперамент, особливості мислення. Така характеристика особистості відноситься до базових, бо значною мірою визначає її життєвий шлях та діяльність, а також положення у найближчому соціальному оточенні тощо [4].

Механізм виникнення і проявів комунікативної толерантності в учнів з інтелектуальними порушеннями пов'язаний з їх особистісним сприйняттям. Свідомо або підсвідомо вони реагують на те, чим відрізняються від них партнери по комунікативній взаємодії. Ця різниця може не сприйматися ними або викликати неприємні почуття, що виявляється у вербальній агресії. На відміну від «здорових» однолітків, учні з порушеннями інтелекту майже не можуть контролювати у комунікативній діяльності ставлення до партнерів, приховувати негатив.

Чим більше негативних переживань в учня стосовно іншої людини, тим нижчим є рівень його толерантності, тим складніше у комунікативній взаємодії їм демонструвати доброзичливість. Особам з низьким рівнем комунікативної толерантності складніше адаптуватися у соціумі, саме тому розвиток цієї якості є важливим.

Особливу увагу на розвиток толерантності слід звертати саме у молодшому шкільно-

му віці, коли інтенсифікуються процеси закладення основи подальшої соціально-комунікативної поведінки, у тому числі: здатність до емпатії або конфліктність, соціальна ізольованість, позитивне або завідомо негативне ставлення до іншого, формується соціально-комунікативна компетентність.

Під соціально-комунікативною компетентністю розуміють здатність встановлювати та підтримувати комунікативні контакти з іншими людьми. До складу комунікативної компетентності включають сукупність знань, умінь, навичок, що забезпечують ефективність комунікативної діяльності. Соціально-комунікативна компетентність передбачає вміння змінювати коло спілкування, розуміти та бути зрозумілими партнерами по комунікативній діяльності [4].

Слід зауважити, що в учнів з порушеннями інтелекту також, як і у їхніх здорових однолітків набуття комунікативного досвіду відбувається не тільки і не стільки через взаємодію. Опосередковано, із літературних творів, фільмів, театру, вони отримують знання про характер комунікативних ситуацій, проблемах комунікативної взаємодії та засобах їх рішення, тобто діти з комунікативних ситуацій позичають зразки комунікативної поведінки.

Соціально-комунікативна компетентність пов'язана із соціальними ролями. Вона передбачає адаптивність та свободу володіння вербальними та невербальними засобами комунікативної діяльності. В учнів з інтелектуальними порушеннями, її можна розглядати, як категорію, що регулює систему стосунків людини до самої себе та соціального оточення [4].

Таким чином, соціально-комунікативний досвід та індивідуально-особистісні якості сприяють розвитку комунікативної діяльності, формуванню комунікативної компетентності.

В учнів з порушеннями інтелекту при високій потребі у спілкуванні, комунікативній взаємодії рівень комунікативних вмінь є достатньо низьким [3].

Комунікативні вміння є часткою комунікативної культури та компетентності, які передбачають певним чином сформовані

особистісні якості: емпатію (як вміння бачити світ очима співрозмовника), доброзичливість (як повагу, вміння по доброму ставитися до людей, які можуть і не викликати особистісну симпатію), автентичність (вміння бути собою, зберігати власну індивідуальність у спілкуванні з оточуючими), конкретності (вміння передавати свої переживання, відповідати на запитання), ініціативності (вміння заводити, розпочинати комунікативні контакти), відвертості (готовності відкрити іншим свій внутрішній світ), вміння через експресію виражати свої почуття та розуміти міміку інших, самопізнання – дослідницьке ставлення до власної комунікативної поведінки, готовності сприймати від оточуючих оцінку їхньої комунікативної поведінки та вміти оцінювати свої комунікативні дії.

Комунікативні здатності учнів молодшого шкільного віку розвинені недостатньо, комунікативні уміння у них тільки формуються, комунікативні навички вони ще набувають. Несформовані комунікативні уміння учнів з порушеннями інтелекту ще більше ускладнюють їх спілкування з оточуючими (однолітками, дорослими, батьками, учителями).

Також, як і для їх однолітків без порушень розумового розвитку, учні з легким і навіть середнім ступенем розумової відсталості є залежними від думок однолітків, оскільки формування у них самооцінки здійснюється на основі порівняння власного враження та оточуючих.

Отже, діти з порушеннями інтелекту мають більше проблем у комунікативній сфері, ніж їх здорові однолітки, оскільки всі загострюються через властиві їм особливості розумового розвитку.

Для учнів з порушеннями інтелекту важливим є спеціальна організація навчального середовища, тому що вони мають менші можливості усвідомлювати, зберігати та використовувати інформацію, яку отримують з оточуючого середовища. Навіть у спеціально організованих умовах темп їх загального розвитку має уповільнений характер, вони швидко втрачають знання та набуті навички, їм необхідно постійно закріплювати набуті знання.

Учні з порушеннями інтелекту, як і їх здорові однолітки, у комунікативній взаємодії

відпрацьовують способи взаємостосунків. У своєму середовищі, взаємодіючи один з одним вони певною мірою опановують рефлексією. Взаємне зацікавлення, сумісне опанування оточуючим світом зближують учнів, відводячи на задній план навчальну діяльність та суспільні обов'язки.

У міжособистісних стосунках учням з порушеннями інтелекту складно самостійно визначити свої можливості, у тому числі, комунікативні. За для самореалізації у спілкування в учнів повинна сформуватися відповідальність (особистісна та соціальна). Як відомо, в учнів з порушеннями розумового розвитку формування відповідальності є ускладненим та потребує спеціального психологічного впливу.

Успіх молодших школярів з порушеннями інтелекту в реальному середовищі є для них дуже важливим. Основні правила комунікативної поведінки проєциються з найближчого соціального оточення, світу дорослих. У комунікативній взаємодії діти з порушеннями інтелекту часто не можуть відстоювати власну точку зору, захищати свої інтереси, оцінка поведінки інших осіб у них є полярною та залежить від позиції групи.

Зазначимо, що спілкування учнів з порушеннями інтелекту часто є егоїстичним, потреба у розкритті власних переживань домінує над інтересами та почуттями інших.

Таким чином, в учнів з порушеннями інтелекту, спілкування характеризується такими особливостями:

- зростає необхідність у міжособистісній комунікативній взаємодії;
- самоцінним стає сам процес спілкування, через який дитина реалізується як особистість, формує судження про себе та оточуючий світ на основі порівняння своїх думок та оточуючих;
- спілкування здійснює вплив на становлення особистості учнів не тільки в сенсі обміну інформацією, але й в сенсі взаємодії, взаємовпливу;
- учні «переживають» спілкування на інтелектуальному, фізіологічному та емоційному рівнях.

Перспективою подальшого дослідження є створення комплексної програми з оптимізації спілкування таких дітей, розвитку комунікативного середовища.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 5. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – 377 с.
2. Занков Л. В. Психология умственно отсталого ребёнка / Л. В. Занков. – М. : Пресса, 1939. – 64 с.
3. Певзнер М. С. Динамика развития детей-олигофренов / М. С. Певзнер, В. И. Лубовский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 222 с.
4. Печерский В. Г. Способности подростков и юношей с легкой умственной отсталостью к продуктивному межличностному взаимодействию : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.10 / В. Г. Печерский. – М., 2009. – 331 с.

OLENA PROSKURNIAK
Kharkiv

FEATURES PURCHASE EXPERIENCE AT PUPILS OF YOUNGER SCHOOL AGE WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

The article discusses the features of the process of communication of pupils of primary school age with intellectual disabilities. Comparing the process of communication of children with normal and mental diontogenesis. It is indicated that the problematic aspect determines the peculiarities of pupils' self-development, contradictions that arise in various components of the activities of communication of younger schoolchildren with intellectual disabilities: motivational, cognitive-informative, behavioral. The communicative characteristics of children with intellectual disabilities are considered. The specificity of communication of pupils of primary school age with intellectual disabilities has been highlighted. The prospect of the study envisages the development of a program to optimize the communication of such children in an inclusive learning environment.

Key words: communication, communicative characteristics, students, intellectual disabilities, primary school age.

ЕЛЕНА ПРОСКУРНЯК
г. Харьков

ОСОБЕННОСТИ ПРИОБРЕТЕНИЯ ОПЫТА ОБЩЕНИЯ В УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются особенности процесса общения учеников младшего школьного возраста с нарушениями интеллекта. Сравнивается процесс общения детей с нормальным развитием и умственным дизонтогенезом. Обозначено, что проблемный аспект определяет особенности саморазвития учеников, противоречия, которые возникают в различных компонентах деятельности общения младших школьников с нарушениями интеллекта: мотивационного, когнитивно-содержательного, поведенческого. Рассмотрены коммуникативные характеристики детей с нарушениями интеллекта. Выделена специфика общения учащихся младшего школьного возраста с нарушениями интеллекта. Перспектива исследования предусматривает разработку программу по оптимизации общения таких детей в условиях инклюзивного обучения.

Ключевые слова: общение, коммуникативные характеристики, ученики, нарушения интеллекта, младший школьный возраст.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2018